

Impact Factor - 8.572 (SJIF)
ISSN - 2278 -9308

FEBRUARY 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVI) 336

B.Aadhar

Peer - Reviewed & Refereed Indexed

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

संपादक

डॉ. जगदीश साबू

डॉ. शिवाजी नागरे

डॉ. श्रीकृष्ण काकडे

This Journal is Indexed in

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February, 2022

ISSUE No- (CCCXXXVI) 336

मराठी साहित्यातील नवजाणिवा

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

प्रा.डॉ. शिवाजी नागरे

प्रा. डॉ. श्रीकृष्ण काकडे

संपादक

मराठी विभाग,

शंकरलाल खंडेलवाल कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय अकोला.

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

19	आदिवासीकवितेतील बदलते जीवनदर्शन	प्रा.चिंतामण धिंदळे	97
20	मराठी कवितेतील नवजाणिवा	डॉ. प्राजक्ता रामदास शिन्ने	102
21	१९९० नंतरच्या खानदेशी बालसाहित्यातील मराठी कथा व कविता यांच्या नवजाणिवा	प्रा.श्रीमती पाटील शालिनी सिताराम	110
22	‘मेलं नाही अजून आभाळ...’ मधील नवजाणिवा	डॉ. मधुकर बैकरे	115
23	स्त्रीवादी कवितेतील नवजाणीवा	प्रो. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले	121
24	मराठी साहित्यातील आर्षमहाकाव्यांची उपजीव्यता (विशेषतः 21 व्या शतकातील मराठी कादंबरीच्या संदर्भात)	डॉ. जयश्री सकळकळे	126
25	जागतिकीकरणातील गझल	प्रा. डॉ. अनिल भीमराव भगत	129
26	भाषा, समाज व संस्कृती बदलाचे साहित्यातील चित्रण	डॉ. संजय शेजाव	133
27	भाषा समाज व संस्कृती बदलाचे साहित्यातील चित्रण	डॉ. शंकर शिवाजी मुंडे	136
28	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबरी	डॉ. सुधीर बब्रुवान मोरे	141
29	मराठी कादंबरीतील नवजाणिवांचा आविष्कार	प्रा. डॉ. गणेश लहाने	146
30	शिक्षण सेवकाच्या संघर्षमय जीवनाचा वेध घेणारी कादंबरी : शिक्षणसेवक : कृष्णा डोळसे	प्रा.पुरुषोत्तम एस. निर्मळ	150
31	एसईझेड - कृषिसंस्कृतीच्या उद्धवस्ततेचे चित्रण	डॉ.सुभाष ज्ञानबा गव्हाणे	155
32	मराठी कादंबरीतील बदलत्या जीवनजाणिवा	प्रा.डॉ.शिवाजी नी. नागरे	159
33	समकालीन मराठी कवितेतील ग्रामीण संवेदन : ‘मास्तर मातीचे’	डॉ.पद्माकर डिगांबर वानखडे	163
34	नरेंद्र इंगळे यांच्या कादंबरीतील नवजाणिवा	प्रा.डॉ. शिवाजी नागरे / प्रा. विठ्ठल हरिभाऊ सपकाळ	167
35	एकविसाव्या शतकातील मराठी ग्रामीण कादंबरीचे बदलते स्वरूप	प्रा.डॉ.जगताप यु.एस	169
36	२१ वे शतक आणि मराठी ग्रामीण कादंबरी	प्रा. उमेश मुंडे	172
37	मराठी साहित्यातून व्यक्त होणा—या कोरोना साथीच्या नवजाणीवा	डॉ. श्री चंद्रशेखर आत्माराम भगत	177
38	कोरोनाकालीन मराठी कविता : नव जाणिवाविष्कार	डॉ. भास्कर सुभाष पाटील	183
39	मराठी साहित्यातील नवता व परिवर्तने	प्रा. महेंद्र खुशालगीर गिरी	192
40	महाराष्ट्रातील आदिवासींचे सांस्कृतिक, सामाजिक व आर्थिक जीवन	प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे	195

एसईझेड - कृषिसंस्कृतीच्या उद्ध्वस्ततेचे चित्रण**डॉ.सुभाष ज्ञानबा गव्हाणे**

शि.प्र.मं. तात्यासाहेब महाजन कला व वाणिज्य महाविद्यालय चिखली जि बुलडाणा.

gawhanesubhash121@gmail.com ,Mob.No. 9850314885

१)प्रास्ताविक:-

नव्वदोत्तर काळात अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे भारतात आगमन झाले. नव्यानेच आलेल्या खाऊजा धोरणाच्या या रेठ्यात समाजकल्याण,सेवाभाव, लोकशाही,समता,न्याय या संकल्पना कालबाह्य ठरविल्या गेल्या. मूल्य संकल्पना, नैतिकता या गोष्टी निरुपयोगी ठरवून बाजार,नफा,पैसा, चंगळवाद याचे प्रचंड प्रस्थ नव्या शतकारंभी विशेष करून वाढले. जागतिकीकरण, अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरणासाठी उभे राहणारे मोठमोठे प्रकल्प, प्रचंड वेगाने वाढणारे शहरीकरण यामुळे ग्रामजीवन, जनसामान्यांचे जीवन प्रचंड बदलले. एकविसाव्या शतकातील कादंबरीने जनसामान्यांच्या ग्रामजीवनातील ही अभूतपूर्व स्थित्यंतरे वास्तव रूपात चित्रित केली आहेत. सन २००५ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न वाढावे या हेतूने शासनाने 'सेझ' कायदा संमत केला. त्यामुळे पिढ्यानपिढ्या शेतीवर उपजीविका करणाऱ्या भूमिपुत्रांचे विस्थापन सुरू झाले. जंगले,समुद्रकिनारे, नद्यांचा सुपीक प्रदेश धोक्यात येऊन एकंदर कृषिसंस्कृती धोक्यात आली. कृषिसंस्कृतीवरील या प्रचंड आघाताचे चित्रण शंकर सखाराम यांनी त्यांच्या 'एसईझेड' या कादंबरी मधून केले आहे. प्रा.शंकर सखाराम यांचे संवेदनशील मन या सेझच्या प्रश्नाने व्यापून निघाले. सेझमुळे बाधित होणाऱ्या कुटुंबांपैकी ते एक होते. त्यामुळेच वास्तवावर आधारित कल्पित कथानकाच्या माध्यमातून त्यांनी कृषिव्यवस्थेतील अत्यंत ज्वलंत प्रश्न या कादंबरीतून मांडला आहे. उरण,पनवेल, पेन, अलिबाग या परिसरातील निसर्ग,तेथील कृषिसंस्कृती, ग्रामसंस्कृती त्यांच्या कादंबरीतून जिवंतपणे उभी केली आहे.सेझ विषयावर लिहिलेली ही भारतातील पहिली कादंबरी म्हणावी लागेल. लेखकातील सामाजिक कार्यकर्ता भूमिपुत्रांच्या न बघणाऱ्या तळमळीने उठला आहे आणि प्रवाहाविरुद्ध जाण्याचं मोठं धाडस त्यांनी केलं आहे. सेझ च्या जटील प्रश्नासोबतच ग्रामीण युवकांमधील बेकारी, भारनियमन, वशिलेबाजी, भ्रष्ट प्रसारमाध्यमे, भ्रष्ट बँका- पतसंस्था, प्रदूषण, अंगणवाडी सेविकांवरील अन्याय, शिक्षकांचे शोषण, बर्डफ्ल्यु, पोळी-भाजू राजकारण अशा अनेक प्रश्नांचा उहापोह प्रस्तुत कादंबरीतून त्यांनी केला आहे. अलिबाग,पेण,पनवेल,पोयनाड भागातील ग्रामीण संस्कृतीचे अत्यंत सूक्ष्म चित्रण करताना तेथील समाजजीवन,सण, उत्सव,गीते,त्यांची भाषा,तेथील कृषिसंस्कृतीतील व्यवसाय याबद्दलही त्यांनी अत्यंत प्रत्ययकारी ढंगाने वर्णिलेले आहे.

२) भूमिपुत्रांच्या मुळावर घाव घालणारा सेझ:-

आपल्या देशाचा जर आर्थिक विकास साधावयाचा असेल तर निर्यात वाढवणे महत्वाचे आहे. निर्यात वाढवायची असेल तर विशेष आर्थिक क्षेत्र निर्माण करून तेथे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन प्रक्रिया सुरू करणे आवश्यक आहे;तेव्हाच देशाची आर्थिक भरभराट होऊ शकते हे भारतीय राजकारण्यांच्या गळी उतरवल्या गेले आणि २००५ मध्ये 'सेझ' विधेयक लोकसभेत संमत झाले. त्यानंतर संपूर्ण देशभरात एक नाही दोन नाही तर तब्बल ५७९ सेझ आणि त्यापैकी ७८ महाराष्ट्रात उभे करण्याचा निर्णय झाला. त्यासाठी नापीक, पडीक जमिनीवर विशेष औद्योगिक क्षेत्र उभारून विस्थापितांचे योग्य पुनर्वसन करून त्यांना प्रकल्पात सामावून घेतल्या जाणार अशा बातम्या वर्तमानपत्रातून येऊ लागल्या. त्याचे काही ठिकाणी स्वागतही झाले. त्याबद्दल लेखक स्वतः म्हणतात,'जेव्हा ह्या

विशेष आर्थिक क्षेत्राची म्हणजेच एसईझेड चे रायगडात स्वागत झाले, नारळ फुटला तेव्हा मनात धस्स झाले. आता शिवरायांचा रायगड कोळसे गड होणार. सौंदर्यसंपन्न कोकणाचे भस्म होणार! इथे सिमेंटची धरणे उभी राहणार या कल्पनेने मन हादरले.*1* पुढे लेखक स्वतःच सेझग्रस्त झाले. त्यामुळे स्वतः सकट जनसामान्यांच्या भावनेला कुठेतरी व्यक्त करताना 'एसई झेड' मधून खरे वास्तव, त्यातले बारकावे, शेतकऱ्यांचे दुःख, त्यांची आंदोलने इत्यादींचे चित्रण त्यांनी साकारले आहे.

कादंबरीचा नायक चंदू सेझ विरोधी लढ्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. शेतकऱ्यांना अंधारात ठेवून कुठल्याही नोटीस न देता शासन परस्परच बावीस गावच्या जमिनी आलायन कंपनीला देऊ पाहते. सर्व शेतकरी हवालदिल होतात. त्यांच्या जगण्याचे साधनच त्यांच्या हातून जाणार असते. पडीकच नव्हे तर तिपिकी जमिनीही कंपन्या ताब्यात घेतात. त्यामुळे सेझ कंपन्या विरुद्ध शेतकरी यांच्यात प्रचंड संघर्ष होतो. शेतकऱ्यांचे मोर्चावर मोर्चे सुरू होतात. सर्वसामान्य शेतकऱ्यांना सेझ बदल फारशी माहिती नसते. त्याबद्दल वेगवेगळ्या भाषणांमधून शेतकऱ्यांमध्ये जागृती केल्या जाते. ही योजना केवळ जमिनी लाटण्यासाठी आहे. त्यामुळे कुणीही या कुटिल कारस्थानाला बळी पडू नये असे आवाहन करण्यात येते. नायक चंदू आणि त्याचे मित्र पथनाट्याच्या माध्यमातून काहीही झाले तरी चालेल पण जमीन देणार नाही याबद्दलची जागृती करतात. भूमिपुत्रांना देशोधडीला लावून भांडवलदारांच्या फायद्यासाठी ही योजना राबवू इच्छिणार्या शासनाविरुद्धचा रोष तीव्र होतो. 'एसईझेड हे एका अर्थाने आजचं महाभारत आहे. काळ्या आईवर प्राणपणाने माया करणारा भूमिपुत्र आणि त्याला देशोधडीला लावू पाहणारं मायबाप सरकार यांच्यातील संघर्षावर या कादंबरीचं कथानक बेतलेलं आहे. शासनाच्या जोडीला धनदांडगे, भांडवलदार, मतलबी राजकारणी आणि शासनाचे अधिकारी-कर्मचारी अशी चतुरस्त्र सेना गरीब भूमिपुत्रांच्या विरोधात उभी ठाकते. पैसा, यंत्रणा, बळ सारे काही प्रतीपक्षापाशी आहे. एकाकी लढणाऱ्या शेतकऱ्या जवळ काहीच नाही. एकी हे त्याचं बळ आणि आत्मशक्ती हे शस्त्र अशी ही लढाई आहे.' *2* 'एसईझेड' बदलचा हा नेताजी पाटील यांचा अभिप्राय महत्त्वपूर्ण आहे. कारण याच आत्मशक्तीच्या बळावर हे सेझ विरोधी आंदोलन कादंबरीच्या शेवटापर्यंत सुरू राहते. प्रसंगी शासनाला नमते घ्यावे लागते. मोबदला पॅकेज बदलून द्यावे लागते आणि सेझचा आकार कमी करावा लागतो.

अगोदरच वाढलेल्या औद्योगिकीकरणामुळे प्रदूषणाचा परिणाम निसर्गावर होऊन अलिबागचा परिसर काळवंडला होता. आंब्याची पिके, मच्छीमारी संकटात आली होती. 'एसईझेड' चे कथानक कल्पित जरी असले तरी पेण, पनवेल, अलिबाग परिसराचे ते ढळढळीत वास्तव आहे. नव्याने येऊ घातलेल्या सेझमुळे येथील कृषिसंस्कृती नामशेष होण्याची भीती लेखकाला वाटते. 'सेझमुळे अनंत कालीन संस्कृती नष्ट होणार असून लोकशाहीतील नीतिमूल्यांचा ज्ञास घडविणारी, हुकूमशाहीला चालना देणारी ही यंत्रणा शेतकऱ्यांच्या मुळावर कशी घालते याची ही जिवंत उद्रेक गाथा आहे.'

३) भूमिपुत्रांसमोरील इतर समस्या:-

एसईझेड कादंबरीत कथानकाच्या केंद्रवर्ती सेझ आणि त्या विरोधी आंदोलन असले तरी कोकणाच्या सुजलाम् सुफलाम् भूमीचं आणि तेथील कृषी व्यवस्थे समोरील इतर विद्यमान समस्यांचे विवेचनही प्रस्तुत कादंबरीतून चित्रित झालेले आहे. 'सदा गच्छ हिरवा पहाड आणि त्याच्या खाली आंबेराया अगदी थेट रेवस, कणकेश्वराच्या पायथ्यापर्यंत सारे बोलते हिरवे जग. भात, मीठ, भाजीपाला, नारळ, पोफळी, फुले, मासळी पिकविणारे आगर.' (पृष्ठ ३) असे कोकणातील या अत्यंत सुपीक जमिनीचे मनोवेधक चित्रण लेखकांनी केले आहे. तीन पिके वर्षाला पिकविणारी समृद्ध अशी काळी आई सेझधील राक्षसी यंत्राखाली रगडल्या जाणार, हा विचारच कुठेतरी मनाला पीळ पडतो. या भूमीवर एकोप्याने राहणारा कुणबी, कोळी, आगरी, कातकरी आदिवासी समाज त्यांचे

कृषिक्षेत्रावरील जगणे, त्यांचे तत्सम उद्योग व तेथील संस्कृती बघून एक समृद्ध अशी कृषिसंस्कृती नांदताना जाणवते. 'सारासार विचार न करता केवळ भांडवलदारांच्या फायद्यासाठी सेझ राबवू इच्छिणार्या शासनाविरुद्ध लढण्यासाठी सज्ज झालेला खारेपाटातील आगरकर उभा करताना, अनुषंगाने जो जीवनपट साकार होतो तो प्रत्ययकारी आहे, कलाकृतीचं ते अनमोल असं लेणं आहे असे म्हणावेसे वाटते. कोकणच्या सुजलाम सुफलाम भूमीचं आणि ओघाणं येणाऱ्या लोकसंस्कृतीचं समरसतेनं केलेलं वर्णन अन्यत्र क्वचितच आढळतं. ऋतुचक्राच्या बदलाच्या आ-यानुसार येणारे सणसमारंभ, काळ्याआईची सेवा करण्यात धन्यता मानणारे कृषीवल, गुरांदोरांवर जीव टाकणारे गावकरी, बैलगाड्यांच्या शर्यतीत व नाटकात मन रमविणारे हौशी भूमिपुत्र आणि ग्रामजीवनाला बांधून ठेवणारा जिऱ्हाळा हे सारं चित्र योजण्यात लेखकाचं लेखन कौशल्य दडलेलं आहे. कादंबरीचं ते एक बलस्थान आहे.' ** पारंपरिक परंतु समृद्ध, समाधानी अशा कृषिसंस्कृतीचं चित्रण लेखकांनी केले आहे. परंतु ही भूमी औद्योगिक वसाहतींमुळे व तिच्यातील प्रदूषणांमुळे संकटात सापडते. थळचा आरसीएफ, धरमतरची निपाँन कंपनी सकाळ-संध्याकाळ काळडोम धूर ओकते. त्यामुळे हिरवा पट्टा काळा पडत चालल्याचे व सदाफुली, आंबेमोहोर यावरही त्याचा दुष्परिणाम झाल्याचे लेखकाने नमूद केले आहे. आणि आता सेझ रूपाने उभ्या राहिलेल्या नव्या संकटामुळे या भागातील उरल्या-सुरल्या कृषिसंस्कृतीवर मोठे अरिष्ट उभे राहिलेले दिसते.

सेझ या मुख्य समस्येसोबतच ग्रामीण भागातील सुशिक्षित बेकार युवकांचा प्रश्न, शेतीत होणारे टोकाचे भारनियमन, भ्रष्टाचार, नवीन व्यवसाय सुरू करताना ग्रामीण युवकांसमोर येणाऱ्या अडचणी, स्वार्थी राजकारण, विघडत चाललेले ऋतुचक्र असे अनेक विषय कथानकात येत जातात. कादंबरीचा नायक चंद्रकांत थळे सुशिक्षित असूनही त्याला नोकरी मिळत नाही. वाढत्या कुटुंबांमुळे कमी-कमी होत गेलेल्या जमिनीवर गुजराण करणे कठीण होऊ लागल्याने मुलाने नोकरी करावी वडिलांची ही माफक अपेक्षा. बहुतेकांची तीही पूर्ण होत नाही. नव्वदोत्तर काळात वीज भारनियमन हे शेतीवरचे एक मोठे संकट म्हणावे लागते. एकविसाव्या शतकात आल्यानंतरही इथला शेतकरी या समस्येचा आजही सामना करतो आहे. भारनियमनामुळे गावेच्या गावे रात्री अंधारात गुडुप झालेली बघायला मिळतात. त्यामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाचा होणारा खोळंबा होतो. रात्री बेरात्री शेतीसाठी वीज पुरवठा केला जातो. ग्रामीण भागासाठी इतका कमी वीज पुरवठा होऊनही विले मात्र जास्त आकारल्या जातात. वीज टंचाई दाखवायची आणि मग आम्ही उभा करतो वीज प्रकल्प म्हणायचे. त्यासाठी कवडीमोल भावात शेतकऱ्यांच्या जमिनी लाटायच्या. जो तो पैशाच्या मागे लागलेला 'सगळीकडे पैसा फेक काम देख' असं चंदू म्हणतो. एम्प्लॉयमेंट ऑफिस, तलाठी, विकले गेलेले राजकारणी. सर्वत्र पैशांचा खेळ चाललेला. विशाल सर्व योजना भांडवलदार धार्जिण्या आणि रगडल्या जाणारा एकटा शेतकरी.

४)समारोप:-

एकंदरीत पिढ्यान पिढ्या नांदणारी कृषिसंस्कृती सेझच्या आगमनामुळे उद्ध्वस्त होऊ पाहते आहे. भूमिपुत्रांच्या जमिनी त्यांची परवानगी न घेता, योग्य मोबदला न देता जगातल्या सर्वात मोठ्या लोकतंत्र असलेल्या देशात जोर जबरदस्तीने हिसकावण्याचा प्रयत्न होतो. त्यामुळे लेखकाचे मन व्याकूळ होते व 'एसईझेड' चे लेखन तेवढ्याच पोटतिडकीने होते. अशोक लोटणकर याबद्दल म्हणतात, 'कादंबरीचे सविस्तर वाचन केले तर असे आढळून येते की, 'सेझ'ग्रस्त भागातील प्रादेशिकता, तिथला निसर्ग, ग्रामसंस्कृती, कृषिसंस्कृती किती महत्वपूर्ण आहे. लोकजीवन, राहणीमान, सण-उत्सव, एकोपा यामुळे वेढलेली ही संस्कृती पिढ्यानपिढ्या कशी समरस झाली आहे. छोटे-मोठे शेतकी व्यवसाय, पोल्ट्री, दूधदुभते, शेतमाल, भाजीपाला, गाई- म्हशी, शेळ्या-बकऱ्या इत्यादींमुळे तेथील संस्कृती कशी गुण्यागोविंदाने नांदते आहे, याची प्रचिती कादंबरी वाचताना येते.' ** परंतु सेझच्या आगमनामुळे या संस्कृतीचा आता कोळसा होणार यामुळे लेखकाचे मन उद्विग्न होत होते. त्यानंतर वास्तव जीवनात सेझ विरुद्ध

लढलेला लढा 'एसईझेड' कादंबरीच्या रूपाने साकार झाला. हा लढा कादंबरीच्या शेवटापर्यंत अधिकाधिक तीव्र होत जातो आणि ही अस्तित्वाची लढाई भूमिपुत्र नक्कीच जिंकतील असा लेखकाला ठाम विश्वास वाटतो. 'सेझने प्रभावित झालेलं अस्वस्थ समूहजीवन हे संघर्षासाठी सज्ज झालेलं आहे. त्यांची जागरूकता संघर्षात यशस्वी ठरेल असा कथानायकाला विश्वास आहे. हे लोक आंदोलन स्वयंभू आहे. मतलबी राजकारण्यांवर जनतेचा विश्वास राहिलाच नाही. हे कटू सत्य 'एसईझेड' मांडते.सारेच विकले गेले आहेत, हे कथा नायकाचं दुःख ही आजच्या काळचीच शोकांतिका आहे. वर्तमानाच्या स्वच्छ-स्पष्ट आरशातून भविष्याचा भेसूर,भयानक चेहरा दाखविणारी ही कलाकृती भूमिपुत्रांची आर्त हाक आहे.भूमिपुत्रांना चेतविणारी ,अन्याय अत्याचाराविरुद्ध पेटविणारी आणि संवेदनशील मनाला अस्वस्थ करणारी....' ** लेखकाच्या आत्मविश्वासा बदलचा हा नेताजी पाटील यांचा अभिप्राय महत्वपूर्ण ठरतो.

५)निष्कर्ष:-

'एसईझेड' या कादंबरीमधून कृषिसंस्कृती वरील मोठे अरिष्ट म्हणून आलेल्या सेझ बदल शासन आणि शेतकरी यांच्यात झालेला संघर्ष वास्तव रूपात चित्रित झालेला दिसतो. प्रस्तुत कादंबरीतून सेझची भयानकता समोर येतेच, सोबतच इतरही ग्रामीण जीवनाशी संबंधित समस्यांची प्रदीर्घ चर्चा कादंबरीत होत राहते. थोडक्यात एकविसाव्या शतकांभी कृषिअर्थव्यवस्थेवर नांगर फिरवू पाहणाऱ्या सेझचे खरेखुरे वास्तव 'एसईझेड' मधून शंकर सखाराम यांनी अविष्कृत केले आहे.

६)संदर्भ सूची:-

- १) शंकर सखाराम, 'एसईझेड', सुमंत पब्लिकेशन क्र.३२, चौथी आवृत्ती, जुलै २००९, पृष्ठ क्र.५.
- २) पाटील नेताजी, 'एसईझेड- ज्वलंत विषयावरील स्फोटक कादंबरी', नव अनुष्टप, जाने-फेब्रु.२००८, पृष्ठ क्र. ५२.
- ३) लोटनकर अशोक, 'विशेष आर्थिक क्षेत्रावरील पहिली प्रादेशिक कादंबरी एसईझेड', अक्षरवैदर्भी, दिवाळी विशेषांक २००७, पृष्ठ क्र. ३३.
- ४) पाटील नेताजी, उ.नि., पृष्ठ क्र.५२-५३.
- ५) लोटनकर अशोक, उ.नि. पृष्ठ क्र. ३५.
- ६) पाटील नेताजी, उ.नि., पृष्ठ क्र. ५३.